

SPINOZA IN BEDRIJF

MIRIAM VAN REIJEN

SPINOZA IN BEDRIJF

VAN PASSIE NAAR ACTIE

Klement | Pelckmans

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk Forest Stewardship Council (FSC) draagt. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid. Ook is het papier 100% chloor- en zwavelvrij gebleekt.

www.uitgeverijklement.nl
www.pelckmans.be

Ontwerp omslag: Prezns – Marco Bolsenbroek

ISBN 978 90 8687 093 6 (Nederland)
ISBN 978 90 289 6683 3 (België)
D/2013/055/238
NUR 730

© 2013 Uitgeverij Klement, Zoetermeer

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

INHOUD

Woord vooraf	7
Inleiding	10
Spinoza's leven, werken en filosofie	13
Spinoza: een wijze koopman	22
Een 'politieke economie van de passies'	43
TEKSTEN VAN SPINOZA	54
Verantwoording	54
Gebruikte afkortingen	56
1.	DEZE FILOSOFIE IS NUTTIG 57
	Het nut van kritisch nadenken 59
	Goed en kwaad is wat nuttig of schadelijk voor ons is 68
2.	DE MENS IS ZOALS HIJ IS EN NIET ZOALS HIJ ZOU MOETEN ZIJN OF ZOALS WIJ ZOUDEN WILLEN DAT HIJ WAS 73
	De mens is onderdeel van de natuur 76
	De mens is erop gericht in zijn bestaan te volharden en steeds machtiger te worden 83
	De mens is een eenheid van lichaam en geest 89
	De mens is gedetermineerd en heeft dus geen vrije wil 91
	De mens is een passioneel en geen rationeel wezen 95

3.	SPINOZA'S MOTIVATIETHEORIE: WEES EEN LEIDER IN PLAATS VAN EEN LIJDER!	97
	Hoe de passies ontstaan	101
	De onmacht van de rede tegenover de passies	104
	Passief versus actief zijn	106
	De wijze mens ofwel de leider	116
4.	DE MENS IS EEN SOCIAAL WEZEN	119
	De mens is het meest nuttig voor de mens	122
	Het doel van de organisatie en van de staat	124
	Recht = macht	129
	Het mechanisme van de 'weegschaal'	133
	Het 'koppelingsbeginsel'	135
	Intrinsieke versus extrinsieke motivatie	139
	Diversiteit: passies verdelen de mensen	140
	En toch: het voordeel van tolerantie en vrijheid van meningsuiting	144
	TOT SLOT: SPINOZA ZELF VAT HET NOG EENS SAMEN	148
	De werken van Spinoza	150
	Literatuur	152
	Noten	155

WOORD VOORAF

De bedoeling van dit boek is te laten zien dat Spinoza, die doorgaans als een moeilijk te lezen en te begrijpen filosoof wordt beschouwd, juist een bij uitstek praktische filosofie heeft. Hij benadrukt dat zelf ook herhaaldelijk. De toepasbaarheid van zijn filosofie in het dagelijkse leven, in menselijke relaties, in organisaties en in de politiek zou wel eens te maken kunnen hebben met zijn achtergrond als koopman. Er is veel geschreven over de mogelijke invloed van zijn joodse opvoeding en van de leermeesters en filosofen die hij gekend en gelezen had of had kunnen lezen. Het feit dat Spinoza opgroeide in een koopmansgezin, dat hij als jongen meehielp in de zaak van zijn vader en deze na diens dood overnam, heeft vermoedelijk mede een stempel gedrukt op zijn filosofie. Als slijper van lenzen voor telescopen en microscopen verdiende hij voor de rest van zijn leven de kost.

Ook zonder antwoord op de vraag naar het belang van deze achtergrond is echter gemakkelijk te zien dat iedereen zijn voordeel kan doen met Spinoza's filosofie. Hij wijst daar zelf regelmatig expliciet op. Spinoza schrijft voor iedereen, omdat hij ervan uitgaat dat de meeste mensen, ongeacht sociale klasse, sekse, opleiding, nationaliteit, cultuur en dergelijke, kunnen nadenken en ook van gedachten kunnen veranderen.

De weg die hij in zijn *Ethica* beschrijft, van de knechtschap van de passies naar de vrijheid die het kritische denken kan opleveren, is een individueel te realiseren mogelijkheid. Spinoza stelt dat voorzichtigheid in de omgang met andere mensen wijzer en belangrijker is dan eerlijkheid. Een wijs mens houdt

zich aan de wet en aan omgangsvormen, ook als hij het er niet mee eens is of het voor zichzelf niet nodig vindt, omdat hij weet dat het gemeenschappelijke voordeel daarvan zwaarder weegt. Spinoza houdt eveneens een pleidooi om zich in het spreken en schrijven aan te passen aan de gebruiken en het bevattingvermogen van het publiek. Dat alles maakt het mogelijk om individueel anders te denken en te voelen, en zich toch conform de sociale context te gedragen om zichzelf niet onnodig in de problemen te brengen.

Ook in zijn eigen leven lijkt Spinoza te handelen naar hoe hij hierover denkt en schrijft. Als koopman deed hij een beroep op het Hollandse recht om zich minderjarig te laten verklaren en zo aan zijn schuldeisers te ontkomen. En na de ophef over en het verbieden van zijn *Theologisch-politiek traktaat* besloot hij zijn *Ethica* niet meer te publiceren. Hij hoefde geen held te zijn. Immers: 'De geesteskracht van de vrije mens blijkt net zo goed uit het vermijden van gevaar als uit het overwinnen ervan.'¹

Spinoza schrijft ook over eigenbelang, nut, voordeel, efficiëntie, macht. In zijn politieke filosofie schrijft hij expliciet over handel, zaken en ondernemers. Organisaties, leidinggevenden en managers zoals wij die nu kennen, kende hij niet. Toch is het heel goed mogelijk Spinoza's uitspraken en vooral zijn adviezen in zijn politieke filosofie vandaag te lezen als adviezen aan organisaties en leidinggevenden.

In mijn lezing van Spinoza neemt zijn theorie van de affecten een centrale plaats in. In de *Ethica* zijn drie van de vijf delen expliciet gewijd aan het ontstaan en de aard van de gemoedsaandoeningen, en aan de onmacht versus de macht van het verstand daarover. De verhouding van de aandoeningen en het verstand, dat wil zeggen van de gevoelens en de rede, van voelen en denken vormt de kern van Spinoza's filosofie. Dit hangt samen met de praktische en zelfs therapeutische inzet van Spinoza. Het gaat hem om een verandering van onmacht naar macht, van trieste passies naar vreugde en geluk. De af te leggen weg is in al zijn werken zichtbaar: van bijgeloof naar ware religie, van onwetendheid naar ware kennis en inzicht,

van onmacht en slavernij naar macht en democratie. Deze verandering is altijd te benoemen als de omslag van extrinsiek gemotiveerd zijn (door de norm, wet, angst voor straf, schuldgevoel), ofwel lijden, naar intrinsiek gemotiveerd zijn (door natuurlijke verlangens en eigen inzicht), dat wil zeggen naar initiatief nemen en leidinggeven. Hoe word je zelf een effectieve leider, zowel in je eigen leven als in werksituaties, en hoe kun je ertoe bijdragen dat ook andere mensen meer intrinsiek dan extrinsiek gemotiveerd zijn?

De bovengenoemde weg van gedreven worden door bijgeloof, normen en passies naar de innerlijke vrijheid door kennis en inzicht die gepaard gaat met gemoedsrust, vreugde en effectief handelen is niet alleen het centrale thema van de *Ethica*, maar ook van dit boek. Het is de weg van lijden naar leiden, van extrinsiek gemotiveerd zijn naar intrinsiek gemotiveerd zijn, met alle voordelen van dien. Het is ook de weg van de vier stadia van leren die de humanistische psycholoog Maslow in de jaren vijftig van de vorige eeuw in zijn boek over motivatie benoemde: van onbewust onbekwaam naar bewust onbekwaam naar bewust bekwaam naar onbewust bekwaam.² Spinoza's filosofie is daarmee ook relevant en nuttig voor mensen die werken met andere mensen in sectoren waar motivatie, samenwerken, meesterschap en leiderschap van belang zijn.

Spinoza levert de visie, de kijk op mensen, op wat en hoe het werkt, op de inrichting van een organisatie en van een staat, op het goede leven. Spinoza levert niet alleen de inzichten en de bewijzen, omdat het hem als filosoof om de waarheid gaat, maar ook de alledaagse ervaringen en praktische argumenten, omdat het hem om de werkelijkheid gaat. De koppeling met en de vertaalslag van deze visie naar de eigen concrete alledaagse praktijk is aan de lezer.

INLEIDING¹

Geboren in Amsterdam in de zeventiende eeuw als tweede-generatie allochtoon wordt Spinoza nu wel 'onze grootste Nederlandse filosoof' genoemd. Bovendien is er sprake van een opmerkelijke herleving van de belangstelling voor Spinoza. Hij is opgenomen in de historische Canon van Nederland. In de zeventiende eeuw leidden zijn opvatting van god en zijn kritiek op de bijbel echter tot veel weerstand en werden zijn boeken zelfs verboden, zowel door de Staten van Holland als door de kerkelijke autoriteiten.

In dit boek komen vooral twee onderdelen van Spinoza's filosofie aan de orde die nu meer aandacht krijgen dan in zijn tijd: zijn mensbeeld en zijn politieke filosofie. Spinoza gaat zowel in zijn wijsgerige antropologie als in zijn politieke filosofie uit van de mens zoals hij is en niet zoals hij zou moeten zijn, of zoals we zouden willen dat hij was. Dat uitgangspunt zal blijken verregaande praktische gevolgen te hebben, zowel voor ons alledaagse individuele leven als voor ons samenleven en samenwerken.

De mens is voor de realist en naturalist Spinoza geen rationeel wezen, maar een passioneel wezen. De geest is gewillig, maar het vlees is sterk(er). De rede vermag niets tegenover de passies, tenzij ze zelf een affect wordt, stelt hij dan ook in zijn *Ethica*. Toch ziet Spinoza een mogelijkheid om van de slavernij van de passies (lijden) te komen tot een gelukkig en succesvol leven (leiden) vanuit de rede. Dit onderdeel van zijn filosofie komt in essentie neer op een hedendaagse motivatietheorie: hoe word je van een extrinsiek gemotiveerde en dus gedwongen lijder een intrinsiek gedreven leider?

Daarnaast wordt de naam van Spinoza ook geregeld genoemd in de media en in politieke discussies als het gaat over de verhouding godsdienst en politiek, de multiculturele samenleving, tolerantie en vrijheid van denken. Spinoza had hier driehonderdvijftig jaar geleden al een radicale mening over: de overheid moet in godsdienstige zaken het laatste woord hebben. Daarbij stelt hij geen enkele inhoudelijke grens aan de vrijheid van denken, spreken en publiceren, en heeft hij een verrassend standpunt over kwetsen en beledigen.

De hernieuwde belangstelling in Nederland, ook of misschien wel juist uit niet-filosofische hoek, is deels te verklaren uit de verschillende invalshoeken van waaruit men Spinoza's werk kan lezen. Spinoza beschreef de aard van de mens, zijn bewustzijn en het onbewuste, zijn drift om te volharden in het bestaan en steeds machtiger te worden, de relatie van denken en voelen, lang voor Freud en de moderne psychologie en psychotherapie. In de filosofie van de afgelopen twintig jaar kwam Spinoza's affectenleer in beeld vanwege de aandacht voor emoties in de filosofie in het algemeen en de opkomst van een praktische en zelfs therapeutische filosofie in het bijzonder. De ontwikkelingen in de hersenwetenschappen leidden tot belangstelling vanuit die hoek voor Spinoza's opvattingen over lichaam en geest, het bewustzijn en de vrije wil. Spinoza wist al dat ons bewustzijn en denken samenhangen met lichamelijke processen, bijvoorbeeld met hoe de hersenen werken en hoe wij leren en vergeten zonder dat er sprake is van een autonoom subject. De ego-loze gelukzaligheid die Spinoza in het laatste deel van zijn *Ethica* beschrijft, vertoont een verrassende verwantschap met oosterse denkwijzen.

Dit alles maakt Spinoza zowel maatschappelijk actueel als ook relevant voor het persoonlijke leven. Zowel voor het menselijk samenleven, de organisatie en de politiek, als voor het individuele streven naar een gelukkiger leven, betere relaties en efficiënter werken blijkt Spinoza interessant te zijn.

Het lijkt paradoxaal, want de geometrische wijze waarop de *Ethica* geschreven is, lijkt ver van het dagelijkse leven af te staan, maar de fundamentele uitgangspunten die hij in zijn

axioma's, stellingen en bewijzen zo logisch verwoordt en die je haast gedwongen wordt aan te nemen, hebben er juist een grote invloed op. Theorie en praktijk, leer en leven, zijn in Spinoza's filosofie intrinsiek met elkaar verweven. Zijn opvatting over lichaam en geest is niet dualistisch en ze is ook geen 'parallèllisme'. Alles is bij hem één, dus ook lichaam en geest. Spinoza is een radicaal monist, een radicaal determinist, een radicaal ethisch relativist en een voorstander van een radicale vrijheid van meningsuiting.

En hoe verhoudt zich de eerdergenoemde brede belangstelling voor Spinoza, niet in de laatste plaats ook van 'leken', tot de vaak gehoorde uitspraak dat Spinoza's filosofie zo moeilijk is? Het is namelijk niet nieuw dat Spinoza aantrekkingskracht blijkt te hebben voor niet-filosofen en voor niet-intellectuelen in het algemeen. Ik durf te beweren dat het niet Spinoza's filosofie is die moeilijk is, integendeel. Spinoza's filosofie is eenvoudig, en ze maakt ook het leven eenvoudig als je zijn opvattingen deelt en je die eigen hebt gemaakt.

Zijn opvattingen zijn gemakkelijk te begrijpen, en het leven zou ook gemakkelijk zijn als je die ideeën werkelijk zou geloven, maar dat laatste kan soms moeilijk zijn. Spinoza is helder, duidelijk, consistent en logisch. Misschien te eenvoudig en te mooi om waar te zijn? Spinoza brengt alles terug tot de kern, dat is: tot de drift om in het eigen bestaan te volharden en sterker te worden. Hij noemt deze drijfveer de *conatus*, van het Latijnse werkwoord *conari*, dat 'pogen' betekent. Hij laat alle overbodige, want niet werkelijk bestaande zaken, die hij 'denkdingen' noemt, weg. Alleen wat is, de werkelijkheid, telt; niet wat moet zijn, of wat had kunnen zijn, of wat we liever hadden gewild of zouden willen. Denkdingen, zoals universele begrippen, rechten en normen, zitten alleen in ons hoofd en niet in de wereld. Dát te weten, niet puur theoretisch, maar juist (en dat bedoelt Spinoza ook) als een doorvoeld en verinnerlijkt inzicht, elimineert en voorkomt veel emotionele ellende. De ongewenste emoties worden erdoor onderuitgehaald, en dat bespaart energie die kan worden ingezet voor effectieve activiteit.

Kort gezegd zijn er drie zaken die het van Spinoza's kant wel moeilijk kunnen maken om zijn filosofie te begrijpen, en het kan helpen om die steeds voor ogen te houden. Op de eerste plaats heeft Spinoza het nooit over de mens zoals hij zou moeten zijn, maar altijd over de mens zoals hij is, net als Machiavelli, bij wie hij zich wat dit betreft aansluit. Zijn uitspraken hebben altijd een feitelijke en nooit een normatieve betekenis.

Op de tweede plaats gebruikt Spinoza een aantal fundamentele begrippen op een manier die haaks staat zowel op het traditioneel filosofische als op het alledaagse taalgebruik. Hij wijst daar zelf herhaaldelijk op, zoals uit de geselecteerde tekstfragmenten blijkt. Voorbeelden zijn: (ethisch) goed en kwaad is niets anders dan wat nuttig dan wel niet-nuttig is voor ons zelfbehoud; volmaakt is wat feitelijk is; recht is macht; vrij is noodzakelijk handelen, dat wil zeggen gedetermineerd in plaats van uit vrije wil, willekeur of toeval. Deugd is kracht (vrielijk) in plaats van het voldoen aan een verplichting of ethische norm. Waar wij gewend zijn een doel of bedoeling als oorzaak te zien, is in feite altijd een voorafgaand iets aan te wijzen als werkoorzaak.

En op de derde plaats geeft Spinoza zowel filosofische als pragmatische argumenten voor zijn opvattingen. Hij laat niet alleen zien hoe het is, maar ook welke praktische consequenties zijn filosofie heeft voor de alledaagse praktijk. In het eerste geval doet hij een beroep op het kritisch denkvermogen en in het tweede geval op ieders alledaagse ervaringen.

Spinoza's leven, werken en filosofie

Spinoza's leven: weinig feiten, veel fictie

Gangbare ficties – dat wil zeggen verhalen waar geen bewijzen voor zijn of die aantoonbaar onjuist zijn – die over Spinoza's leven de ronde doen en die nog steeds in de media en in publicaties opduiken, zijn bijvoorbeeld: dat hij vanwege zijn ketterse ideeën in de ban is gedaan, dat hij gedwongen werd Amsterdam te verlaten, dat hij een goede vriend of zelfs de

raadsman was van Johan de Witt, dat hij woedend was toen de gebroeders De Witt waren vermoord en dat zijn graf zich in Den Haag bevindt.

De tot nu toe bekende feiten zijn echter de volgende. Bento de Spinoza werd op 24 november 1632 in Amsterdam geboren. Zijn ouders waren Michael de Spinoza en Hana Debora, beiden uit Portugal gevlucht voor de inquisitie. Hana Debora sterft op 5 november 1638. In hetzelfde jaar wordt de Portugees-joodse school Ets Haim opgericht, waarvoor Michael zijn drie zonen al had ingeschreven. In 1649 sterft Bento's twee jaar oudere broer Isaac, en begint hij mee te werken in de handel in zuidvruchten van zijn vader. In 1651 sterft zijn oudste zus Miriam, 22 jaar oud, in het kraambed. Na de dood van zijn vader (18 maart 1654) zet hij met zijn jongere broer Gabriel de zaak voort, onder de naam Bento y Gabriel Despinoza. Ongeveer een jaar later blijkt hij contact te hebben met een kring van vrijzinnig christelijke kooplieden.

In maart 1656 laat Spinoza zich ontslaan van de verplichtingen aan zijn firma, en op 27 juli van dat jaar wordt in de synagoge de ban over hem uitgesproken. Waarschijnlijk vanaf hetzelfde jaar bezoekt hij de Latijnse School die Franciscus van den Enden in 1652 in Amsterdam was begonnen. In 1660 verhuist Spinoza naar Rijnsburg, eind april 1663 naar Voorburg. Hij schrijft aan zijn filosofische werken, slijpt lenzen voor microscopen en telescopen, en verblijft soms enige tijd in Amsterdam. Rond 1670 verhuist Spinoza van Voorburg naar Den Haag. In 1673 wordt hem een hoogleraarschap in Heidelberg aangeboden, dat hij afwijst.

Op 21 februari 1677 sterft hij in Den Haag als gevolg van tuberculose of tering, een beroepsziekte die hem al langer parten speelde. Nog dezelfde dag maakt een notaris een eerste inventaris van zijn inboedel op. Op 25 februari wordt Spinoza begraven in een huurgraf in de Nieuwe Kerk in Den Haag, dat later geruimd wordt omdat de huur niet meer wordt betaald. Op 2 maart wordt een uitvoerige inventarisatie van zijn bezittingen gemaakt, waaronder 161 boeken. Zijn jongste zus Rebecca weigert de erfenis, en op 4 november 1677 wordt alles geveild.

In 1896 werd een zeventiende-eeuws huis in Rijnsburg geïdentificeerd als het huis waar Spinoza een paar jaar, net als in Voorburg en in Den Haag, als kostganger woonde. Er werd een vereniging opgericht om het huis te kopen, op te knappen en deels in te richten als Spinozamuseum. Voor dat laatste doel werden ook zo veel mogelijk van de boeken aangekocht die Spinoza bij zijn dood volgens de inventaris van de notaris in zijn bezit had. Niet de boeken die hij in handen had gehad, want alles was immers geveild en over de wereld verspreid, maar wel dezelfde titels in dezelfde edities als die Spinoza had.

Spinoza's filosofie in hoofdlijnen aan de hand van zijn werken

De tijd dat hij niet met lenzen slijpen bezig was, studeerde en schreef Spinoza, en sprak en correspondeerde hij met wetenschappers, filosofen en andere geïnteresseerden. Hij schreef zijn werken in het Latijn, maar veel werd onmiddellijk door vrienden in het Nederlands vertaald. Hij maakte voortdurend nieuwe versies, die hij aan vrienden en leerlingen ter lezing en bespreking gaf. Tijdens zijn leven is één werk, over de beginselen der wijsbegeerte volgens Descartes, onder zijn eigen naam gepubliceerd.²

Het andere tijdens zijn leven uitgegeven werk, het *Theologisch-politiek traktaat*, verscheen in 1670 anoniem en werd in 1674 verboden, vanwege de 'Godslasterlijke en zielverderfelijke ongefundeerde en gevaarlijke stellingen en gruwelen, tot nadeel van de ware religie en de kerkdienst'. In de hoofdstukken 16 tot en met 20 behandelt hij de verhouding van godsdienst en politiek. Alleen de religieuze en politieke vrijheid van handelen, zo meende hij, en niet die van denken en spreken, kan en moet soms worden beperkt, vanwege de veiligheid en rust en individuele vrije meningsvorming. Spinoza heeft nog twee andere werken zelf voltooid, die hij niet wilde uitgeven, omdat het hem te riskant leek. Er bestond veel verzet tegen zijn ideeën, zowel van de kant van de calvinistische predikanten als van cartesiaanse filosofen. De rest van zijn werk werd kort na zijn dood uitgegeven in de *Opera posthuma* (1677), ver-

scheen vrijwel tegelijk in het Nederlands als *De Nagelate Schriften van B.d.S.* en werd ook meteen verboden. In deze uitgave werden ook 75 brieven van en aan Spinoza opgenomen. In de Nederlandse uitgave van 1977 (*Briefwisseling*) zijn dat er 88, waarvan 50 door Spinoza geschreven. De *Opera posthuma* bevatten ook een onvoltooide Hebreeuwse grammatica, die nooit in het Nederlands is vertaald.

Spinoza geeft in *René Descartes. De beginselen van de wijsbegeerte* Descartes nauwkeurig weer, verbetert zelfs zijn argumentatie, maar is het niet in alles met hem eens. Zijn vriend Lodewijk Meyer schrijft in het voorwoord dat Spinoza in tegenstelling tot Descartes geen persoonlijke god, geen vrije wil en geen dualisme van lichaam en geest erkent.

In een klein, onvoltooid gebleven traktaat dat later de titel *Verhandeling over de verbetering van het verstand* heeft gekregen, geeft Spinoza een kenleer en een methode om tot kennis te komen. Hij wilde een kenleer ontwikkelen, echter niet met als doel intellectuele waarheid, zoals Descartes, maar – zoals hij in het begin van deze *Verhandeling* schrijft – met het doel om het ware goed te bereiken, te weten de duurzame vreugde die het effect is van het besef opgenomen te zijn in de hele natuur. Ofwel ‘het inzicht te verkrijgen dat alles wat er gebeurt volgens een eeuwige orde en vaste natuurwetten gebeurt ... Het hoogste goed echter is om zover te komen dat men dit zo mogelijk samen met andere mensen bereikt.’ Voor dat laatste vindt Spinoza het nodig dat er een zodanige samenleving wordt gevormd, dat het voor zo veel mogelijk mensen gemakkelijker en zekerder is om datzelfde te bereiken en tot hetzelfde inzicht te komen.

Zijn onvoltooide *Korte verhandeling van God, de Mensch en deszelfs welstand*, soms beschouwd als een voorstudie van de *Ethica* op niet-geometrische wijze, werd pas in de negentiende eeuw als een kopie in zeventiende-eeuws Nederlands teruggevonden. De *Korte verhandeling* begint net als de *Ethica* met god. Daarna bespreekt Spinoza de verschillende vormen van kennen: de waan, geloven, weten en klare kennis. Ten slotte gaat het over de aandoeningen. Keihard, ironisch en prachtig

in Oudnederlands staat hier in 'klare taal' al wat in de *Ethica* op geometrische wijze soms wetenschappelijker, maar ook afstandelijker te lezen valt. God is *causa sui*, oorzaak van zichzelf, 'want van de Niet komt geen Iet ... En daarom isser nu in de Natuur geen scheppen, maar alleen genereren.' En: 'alle dingen en werken die in de Natuur zyn, die zyn volmaakt ... Goet en Kwaat, of zonden, en zyn dat, niet anders als wyzen van denken, en geenzins eenige zaaken off iets dat wezentlykheid heeft ...' Niet alleen zijn goed en kwaad slechts 'denkdingen'; Spinoza stelt dat de '(Passien) Lydinge uyt de waan komen te ontstaan ... Ergo. Zo volgt onwederspreekelyk, dat iemand die syn verstand wel gebruykt, in geen droefheid kan vervallen.'

Op dertigjarige leeftijd begon hij aan het boek dat als zijn belangrijkste werk wordt beschouwd, de *Ethica*, die hij in 1675 voltooide. In de hele zeventiende en achttiende eeuw werkte de veroordeling van zijn werken door. Pas in 1895 werd de *Ethica*, door Herman Gorter vertaald, voor het eerst weer in Nederland uitgegeven.

In de *Ethica* schetst Spinoza een weg naar een nieuwe levens(in)richting, en hij doet dat in een mathematische vorm. In deel I laat hij zien dat er slechts één substantie of zijnde is, dat men zowel natuur als god kan noemen. Spinoza onderscheidt daarbij god als de 'naturerende natuur' (eeuwige energie) van de 'genatureerde natuur' die wij kennen als het 'al wat is', het universum. God heeft oneindig veel eigenschappen of attributen, waarvan wij mensen er twee kennen, omdat we er zelf deel aan hebben: uitgebreidheid en denken. Er is maar één substantie, en die is zowel fysiek als denkend.

De natuurwetten die de mens kan kennen, vormen verticale causale ketens, oneindige reeksen van oorzaken en gevolgen. In de tijdelijke natuur gebeurt alles door de werking van die concrete natuurwetten. Dat betekent dat alles gevolg van een of meer voorafgaande oorzaken is, en dus nooit toevallig. Dit houdt ook in dat elke gebeurtenis of situatie in principe te begrijpen is, dat wil zeggen dat de oorzaak (of oorzaken) ervan in principe, maar niet in de praktijk, te kennen is (of zijn). Onder oorzaak verstaat Spinoza (anders dan Aristoteles) alleen

werkoorzaak, dat wil zeggen dat de gevolgen uitsluitend te begrijpen zijn vanuit een voorafgaand iets, en niet vanuit een vooropgezet doel of een bedoeling. Deze opvatting heeft, zoals we zullen zien, verregaande consequenties: alles is bepaald, er bestaat geen toeval, alles wat is en gebeurt is in zich volmaakt, er bestaat geen objectief ethisch goed en kwaad, het leven heeft geen zin, doel of bestemming.

In deel II, over de werking van de menselijke geest, blijkt het wereldbeeld van Spinoza ook voor zijn opvatting van de mens vóórstrekkende gevolgen te hebben. We noemen de radicale eenheid van lichaam en geest, het niet bestaan van een vrije wil en het feit dat de mens als een van de vele verschijningsvormen (*modi*) van al wat is géén bijzondere plaats inneemt in de natuur. Ook in de mens gebeurt alles, zowel lichamelijk als geestelijk, overeenkomstig de werking van de natuurwetten, als gevolg van eerdere en door ons in principe te kennen oorzaken. In deel III, IV en V ten slotte gaat het Spinoza helemaal om de mens: enerzijds het ontstaan en de aard van passies en het onderworpen zijn aan de passies, anderzijds de mogelijkheid om het heil, de ware vrijheid, en het werkelijke geluk, de voortdurende blijmoedigheid, te bereiken.

Na voltooiing in 1675 van de *Ethica*, die hij – voorzichtig als hij was – niet meer wilde uitgeven, begon Spinoza aan wat zijn laatste werk zou worden, een expliciete politieke theorie. Hij beschrijft eerst de algemene grondslagen van het politieke gebeuren, uitgaande van de mens zoals hij is, een wezen dat uit is op volharden in het bestaan en dat altijd aan aandoeningen onderhevig is. Hij onderscheidt en bespreekt vervolgens de drie regeringsvormen: de machtsuitoefening over anderen door één (door geboorte), door velen (door verkiezing) en door allen (die aan wettelijke voorwaarden voldoen) – monarchie, aristocratie en democratie.

De eerste twee werkt hij heel gedetailleerd en concreet uit; aan een uitvoerige beschrijving van de laatste is hij niet meer toegekomen. Het manuscript is door zijn dood afgebroken bij het begin van de beschrijving van de democratie. Spinoza is een voorstander – op filosofische én op praktische gronden – van

een radicale vrijheid van denken in de staat, maar niet van handelen. Hij erkent de beslissende macht van de menigte, niet alleen in de democratie, maar uiteindelijk in elke regeringsvorm. Dit betekent dat waar mensen zich onderwerpen, sprake is van een 'vrijwillige slavernij' of, zoals hij zegt, 'dat mensen strijden voor hun onderwerping als betrof het hun vrijheid'.

Vier kenmerken

Vier kenmerken van Spinoza's filosofie wil ik kort naar voren halen.

(1) *Spinoza's filosofie is radicaal en daardoor tegendraads* – Spinoza's filosofie is nog steeds niet 'gewoon'. Veel van wat Spinoza zegt, staat haaks op het gangbare denken, ook van andere filosofen en wetenschappers. Hij nam de (vierhonderd jaar geleden nog nieuwe) wetenschap al serieus en trok er alle fundamentele consequenties uit:

- anti-antropomorfisme: antropomorf denken duidt volgens hem op gebrekkige kennis, verbeelding die tot negatieve emoties leidt
- anti-antropocentrisme: de mens neemt in het al-dat-is geen bijzondere, laat staan een bevoorrechte, plaats in
- anti-finalisme ofwel anti-teleologie: Spinoza neemt geen doel-oorzaken aan, maar alleen werk-oorzaken
- determinisme: ook in de (menselijke) geest, in het mentale. Dat betekent dat er geen vrije wil bestaat
- er bestaat geen persoonlijke god met een (vrije) wil en met voorkeuren en aversies: zo'n god is een menselijke projectie

Na het antropomorfe godsbeeld, dat een geaccepteerde plaats in onze tijd en maatschappij heeft verworven maar sterk bekritiseerd is, staat nu ook de idee van een antropomorf bewustzijn ('ik' denk, 'ik' voel) onder druk. En dat is nog voor bijna iedereen een nieuwe en vreemde gedachte. Spinoza wist het al; de hersenwetenschappers vertellen het nu ook. Ik denk niet. Het denkt in mij. De gedachten en herinneringen komen bij mij op als zij willen, niet als ik dat wil.